

ARTICLE

**Tungo sa unang sentenaryo ni Bonifacio:
Mga pakikibaka at pagpupunyagi
para sa Supremo ng Katipunan, 1897–1963
(Towards Bonifacio’s first centennial:
The struggles and endeavors
for the Supremo of the Katipunan, 1897–1963)**

Kristoffer R. Esquejo

ABSTRAK

Sa kabila ng matayog na papel na ginampanan ni Andres Bonifacio sa pagtatatag ng Katipunan at pagpapasiklab ng Himagsikang 1896, lubhang naging mabagal ang isinagawang pagkilala sa kaniya ng estado at ng akademya. Matapos ang mapait na kamatayan ng Supremo noong 1897, nasadlak ang kaniyang alaala sa negatibong pagkakakilanlan na sinabayan pa ng pagtatangka ng ilang sektor na supilin ang paggawad sa kaniya ng maringal na pagkilala bilang bayani. Gayunpaman, hindi natinag ang ilang samahang pansibikong maka-Bonifacio, kaisa ang ilang akademiko at lider pampolitika, upang itampok at iluklok siya sa pedestal. Bunga ng kanilang marubdob na pagsusumikap, kalaunan ay tuluyan na siyang itinanghal ng estado na makikita sa pagsulputan ng samu’t saring monumento, lansangan, paaralan, at salaping barya at papel na lantarang gumugunita sa kaniyang kabayanihan at kadakilaan. Batay sa mga pahayagan at ilang nailathalang gunita, ang papel na ito ay isang historiko-kultural na analisis ng mga pangyayari kung paano ginunita at itinanghal ng mga samahang pansibiko, akademya, at estado ang Supremo ng Katipunan simula 1897 hanggang 1963, ang taon ng sentenaryo ng kaniyang kapanganakan. Sa pamamagitan nito, nilalayan ng papel na ito na makapag-ambag sa lumalagong larangan ng araling gunita (memory studies) at pulitika ng gunita (politics of memory).

MGA SUSING-SALITA

araling gunita, Bonifacio, Himagsikang 1896, Katipunan, Supremo

ABSTRACT

Despite Andres Bonifacio's founding of the Katipunan and launching of the 1896 Revolution, the state and the academe's posthumous recognition for his immense role in the Philippine Independence was very slow. After his tragic death in 1897, his memory was largely ignored and tainted in shame while some sectors attempted to suppress the popular veneration for him as a hero. Still, some pro-Bonifacio civic organizations, with the support of some academicians and political leaders, were not discouraged from keeping his memory alive and putting him on the pedestal. Due to their tireless efforts, he was eventually accorded exaltation as reflected in the mushrooming of monuments, roads, schools, and currency coins and notes that publicly memorialize his heroism and greatness. This paper is a historico-cultural analysis of how civic organizations, the academe, and the national government attributed the Katipunan Supremo's memory from 1897 to 1963, the year of his birth centennial. This way, the present study aims to contribute to the growing discourse on memory studies and politics of memory.

KEYWORDS

memory studies, Bonifacio, 1896 Revolution, Katipunan, Supremo

Introduksiyon

“Ang kamatayan mo’y nakapanglulumo.
Sa pakikihamok ay di ka napatay
Pati mga punglo sa iyo’y di gumalang,
Datapwa’t ang lilo, sa sakim at imbot sa kapangyarihan
Pati iyong buhay ay tinampalasan.

Kalahi mo na rin ang siyang nagtaksil.
Sa loob ng isang mapanglaw na gubat,
Mga walang awang sa iyo’y umutas,
Ngunit nagningning ang iyong pangalan sa puso ng lahat
Minahal kang higit sa tunay na hiyas”¹

Isa na marahil sa pinakamabagal na nagawaran ng katarungan sa kasaysayan ng Pilipinas si Andres Bonifacio (1863–1897). Kung tutuusin, parehong nakalulungkot at nakagagalit hindi lamang ang katotohanang kapwa Pilipino ang pumaslang sa kaniya hindi sa larangan ng pakikidigma kundi maging ang paraan ng pagpapahirap at pagpatay sa kaniya at sa kaniyang nakababatang kapatid na si Procopio. Dagdag pa rito ang magkakaugnay na mga alegasyon ng panggagahasa, pandaraya sa halalan, minadaling paglilitis, pagkamuhi, pagkauhaw sa kapangyarihan, at iba pang mga intriga.²

Ang malungkot pa rito ay ang matagal na pagsasantabi sa laylayan at masidhing pagpapalimot sa alaala ng Supremo ng Katipunan sa mga sumunod na dekada. Maaari itong maipaliwanag ng tatlong pangunahing salik: una ay ang tuwirang pagsupil ng mga pamahalaang kolonyal na Amerikano at Hapones kay Bonifacio

at sa halip ay pagkiling ng mga ito sa repormistang imahen ni Jose Rizal (1861–1896); ikalawa ay ang pagbatikos at pagtutol ng Simbahang Katoliko sa mga gawaing pumapabor sa kaniya; at ikatlo ay ang aktibong pamumulitika ni Emilio Aguinaldo (1869–1964) na nagkaroon ng mahabang buhay at pumanaw lamang halos dalawang dekada pagkatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig.

Gayunpaman, mainam mabatid na may mga sektor ng lipunan na hindi nagpatinag at sa halip ay puspulang kumilos upang patuloy na panatilihin buhay ng taumbayan ang alaala ni Bonifacio. Partikular dito ang tatlong samahang pansibiko gaya ng Legionarios del Trabajo (1918–kasalukuyan), Hermanos de Bonifacio (1916–), at Kapatirang Alagad ni Bonifacio, Inc. (1946–) na walang-kapagurang nagsulong ng mga proyekto at aktibidad para sa anibersaryo ng kapanganakan at kamatayan ng Supremo.³ Sa dakong huli, kinatigan ng mga akademiko at politiko ang kanilang mga inisyatiba, at sa pagsapit ng dekada '70 ay tuluyang nagresulta sa paglalagay sa bayani sa pinakamataas na pedestal at naging simbolo ng damdaming rebolusyonaryo sa masalimuot na panahong iyon.

Ang papel na ito ay isang historiko-kultural na pagtalakay sa mga pakikibaka na nauukol sa kapakanan ni Bonifacio mula 1897 hanggang 1963. Layunin nito na sagutin ang sentral na tanong na: Paano mapatutunayang may makabuluhang papel na ginampanan ang mga samahang pansibiko sa paggunita kay Bonifacio sa pagitan ng mga taong 1897 at 1963? Upang matugunan ito, narito ang tatlong sekundaryang tanong: (1) Anu-ano ang mga ipinatupad na patakaran at pagkilos ng mga mananakop, kasama ang Simbahang Katoliko at si Aguinaldo, upang igupo ang alaala ni Bonifacio?; (2) Anu-ano ang mga ginawang pagpupunyagi ng mga samahang maka-Bonifacio upang patuloy na itanghal ang Supremo?; at (3) Sinu-sino ang mga politiko at akademikong kumiling at may ambag sa pagsusulong sa kaniyang kapakanan? Inaasahang makatutulong ang pag-aaral na ito sa pagpapalawak ng diskurso ng araling gunita (memory studies) at pagsasakaysayan ng kolektibong pagpupunyagi ng mga maka-Bonifacio tungo sa pagkakamit ng isang historikal na pagwawasto.

Araling gunita hinggil sa Himagsikang 1896

Bagama't isa pa lamang umuusbong na larangan sa historiograpiya simula dekada '80, nakapag-ambag ang araling gunita sa pagsagot kung bakit nga ba naging mabagal at hindi tuluy-tuloy ang pagtanggap ng estado sa matayog na kabayanihan ni Bonifacio. Ito ay sa kabila ng katotohanang nakarating na sa tugatog ang pagpapahalaga sa kaniya ilang dekada lamang ang nakararaan (Constantino 1970). May kinalaman dito ang pagpapakahulugang iginawad ng ilang historyador na masinsinang nag-aaral ng kasaysayan, politika, at kultura ng mga Pilipino.

Nang gunitain ang Sentenaryo ng Himagsikang 1896 at Kasarinlan ng Pilipinas sa pagitan ng mga taong 1996 at 1998, naging problematiko ang pokus ng Administrasyong Ramos na lubhang nakakatig sa aspektong ekonomiko ng

bansa. Ayon kay Greg Bankoff (2001), kapansin-pansin, sa isang banda, na naging selektibo ang paggunita sa ilang mahahalagang pangyayari gaya ng tunggaliang Bonifacio-Aguinaldo. Maliban sa ibinasura ng Pangulong Fidel V. Ramos ang petisyong kilalanin si Bonifacio bilang unang pangulo at gawaran ito ng libing na pang-estado, wala man lang binasang papel hinggil sa kaniya sa isang pambansang kumperensiya. Pinalala pa ito ng walang-habas na paghirang sa maraming kaanak ni Aguinaldo bilang kasapi ng National Centennial Commission, ang ahensiyang naging punong-abala sa mga gawaing ito.

Sa kabilang banda, mayroong bahid ng kolektibong paglimot sa nasabing malakihang paggunita lalo't hindi man lamang nabanggit ang pag-iral ng Digmaang Pilipino-Amerikano (1899–1902) at yugto ng kolonyalismong Amerikano. Bagama't naroon ang hakbang na bawiin sa dating mananakop ang mga kampana ng Balangiga at mapalitan ang opisyal na tawag sa “Philippine Insurrection”, ito ay pinasimulan lamang nina Senador Blas Ople at ilang militanteng pangkat. Kahit pa nga binanggit sa talumpati ni Pangulong Ramos ang pangalan ng ilang rebolusyonaryong heneral gaya nina Macario Sakay at Miguel Malvar, higit na binigyang-diin ng pangulo ang espesyal na ugnayan sa pagitan ng Pilipinas at Estados Unidos (Bankoff 2001).

Ang ganitong pagpapalabnaw sa naging karumal-dumal na papel ng mga Amerikano noong Digmaang Pilipino-Amerikano ay iniugnay naman ni Reynaldo C. Ileto sa matagal nang manipuladong uri ng gunitang mayroon ang mga Pilipinong napailalim sa sistema ng edukasyong kolonyal (Ileto 2002). Nakapaloob sa batayang aklat pangkasaysayan na sinulat at ipinag-utos ni David Barrows, tagapangasiwa ng mga paraalan, na isang malungkot na “di-pagkakaunawaan” ang digmaang ito na dapat lamang umanong kalimutan lalo't nakinabang nang husto ang mga Pilipino sa halos kalahating-siglong yugto ng kolonyalismong Amerikano (Barrows 1905).

Dagdag pa ni Ileto (2005), malaki ang kinalaman ng Estados Unidos kung bakit hindi isinama sa mga pinagpilian bilang pambansang bayani si Bonifacio dahil tuwirang taliwas sa adhikaing kolonyal ang kaniyang imahen bilang tagapagsulong ng armadong pakikibaka noong Himagsikang 1896. Upang mapalimot sa taumbayan ang gunita ng Digmaang Pilipino-Amerikano at mapabango ang sarili nitong imahen bilang bansang manunubos, tahasang ipinatupad kasabay ng malawakang sistema ng kolonyal na edukasyon ang mahigpit na sensura sa pamamahayag at mga ritwal na pansibikong tahasang pumapabor sa mga Amerikano.⁴

Sa ganang ito, naghahain ang pag-aaral na ito ng bagong ambag sa diskurso ng araling gunita sa pamamagitan ng pagbibigay-tinig sa mga samahang pansibikong nabanggit. Sa kabila ng pag-iral ng politika ng gunita at madalas pa ngang maideklarang ilegal ng estado, nagsilbing tagapagtago, tagapagpaalala ng taumbayan, at tulay ng gunita ng Supremo ang mga samahan ng beterano, unyon

ng mga manggagawa, at sektang may oryentasyong relihiyoso-politikal hanggang sa matagumpay nila itong maisalin sa henerasyon ng kabataan ng dekada '70.

Si Bonifacio sa anino ni Rizal: Ang unang yugto, 1897–1926

Nagsisimula ang unang yugto sa 1897, taon kung kailan napaslang si Bonifacio, at nagwawakas sa 1926, taon kung kailan unang nasadlak si Aguinaldo sa isang matinding hidwaang politikal. Sa yugtong ito ay makikitang naging maaga ang pagtatanghal kay Rizal habang pinagtulungang supilin nina Aguinaldo, ng mga Amerikano, at ng Simbahang Katoliko ang imahen ng Supremo. Gayunpaman, pinanatiling buhay ng ilang kilusang rebolusyonaryo at samahang sibiko ang kanyang gunita.

Pagbabalewala ni Aguinaldo at ng mga Amerikano

Ilang taon lamang pagkatapos ng kamatayan nina Rizal at Bonifacio, agad nang nailuklok sa pedestal ng kadakilaan ang una habang maagang pinagdudahan ang kabayanihan ng huli. Dalawang taon pagkatapos maging martir si Rizal, itinayo ng mga taga-Daet, Camarines Norte ang pinakaunang bantayog para sa kaniyang alaala. Sa anibersaryo ng kaniyang kamatayan noong 1898, idineklara naman ito ni Aguinaldo bilang “araw ng pambansang pagluluksa”. Nang magbukas ang Kongreso ng Malolos, unang binanggit ni Aguinaldo ang pangalan ni Rizal sa hanay ng mga yumaong bayaning hiningan ng paggabay para sa kanilang gawain (Boncan 2009). Patunay lamang ito na walang pagtutol si Aguinaldo sa maaga at lantaran pagpapahalaga ng mga Pilipino kay Rizal.

Ang nakabibinging katahimikan ni Aguinaldo hinggil kay Bonifacio ay katumbas na rin ng kawalan nito ng pagkilala sa naging kontribusyon ni Bonifacio sa Himagsikang 1896 na nagbigay-daan sa deklarasyon ni Aguinaldo ng kasarinlan noong 1898. Marahil ay napakaaga pa noon para maghilom ang sugat na ibinunga ng kanilang tunggalian na humantong sa trahedyang sa Cavite noong 1897. Maaring maipaliliwanag ito kung paano minaliit ng heneral ang ambag ni Bonifacio at ipinangalandakan ang sarili sa kaniyang sariling talambuhay noong 1946:

Ngayo'y maaari pang sabihin naman ni Mabini na dahil sa pangyayaring pagkatuklas sa Katipunan ay napatulak ang Supremo Andres Bonifacio na pasimulan ang panghihimagsik sa Balintawak, Kalookan na hindi lang lubos na kapus-palad ang sinapit kundi napangyaya pa ang maraming buhay ng Katipunan at di Katipunan, pasimula ng ika-20 hanggang sa ika-30 ng Agosto, 1896 lamang... *Kaya pinatotohanan ng ganitong pangyayari na hindi lamang nabawi ang katalunan ng aming Supremo sa Balintawak kundi naipaghiganti pa namin ng labis-labis.* Ito na rin ang katotohanan sa madaling salita na kung sa Balintawak nangyari ang Unang Sigaw ng pagbabangon ay sa Kabite naman natuklasan ang pintuan ng kalayaan ng Pilipinas. (Aguinaldo 2002, 25–6; akin ang diin)

Ang ganitong selektibong pagtatanghal ni Aguinaldo kay Rizal ay lalo pang sumidhi nang sumapit ang yugto ng kolonyalismong Amerikano. Nang magpasiya si Gobernador Heneral William Howard Taft na magtalaga ng nag-iisang Pambansang Bayani para sa mga Pilipino noong Hunyo 1901, hindi man lamang pinalad si Bonifacio na maisama sa mga pinagpilian ng Komisyong Taft. Maliban kay Rizal, ang tanging nailahok sa talaan ay sina Marcelo del Pilar, Emilio Jacinto, Graciano Lopez-Jaena, at Antonio Luna. Ang naging pamantayan ay ang mga sumusunod: Pilipino, yumao na, may matayog na pagmamahal sa bayan, at may mahinahong damdamin. Gaya ng inaasahan, si Rizal ang nailuklok sa dahilang madulain umano ang kamatayan nito at bunga na rin ng tatlong pangunahing argumento ng komisyon: una, siya ang kauna-unahang Pilipinong humikayat na maghimagsik laban sa mga Español; ikalawa, siya ay huwaran ng kapayapaan; at ikatlo, ang mga Pilipino ay maramdamin (Rivera, Landicho, at Valenciano 1969). Ang huling pamantayan ay may kinalaman sa mataas na pagpapahalaga ng mga Pilipino sa madamdaming pag-aalay ng buhay ni Rizal bilang isang martir.

Pakikibaka ng mga dating Katipunero

Sa kabila ng pagsasantabi kapwa ni Aguinaldo at ng bagong mananakop, hindi nawalan ng tagasuporta si Bonifacio. Bagama't nadakip pa nga si Aguinaldo at tuluyan na itong nanumpa ng katapatan sa mga Amerikano, hindi nagpatinag ang ilang dating Katipunero na lihim na magtipon sa Daang Alvarado, Tondo, Maynila noong Abril 1901 at gunitain ang talambuhay at alaala ni Bonifacio (*Palatuntunan ng Araw ni Bonifacio 1949* (Palatuntunan) 1954).

Dagdag pa rito, matapang na binuhay ng mga dating Katipunero ang pangalan ng kanilang lihim na samahan sa kanilang armadong pakikibaka. Nariyan si Heneral Luciano San Miguel na nagtatag ng samahang Bagong Katipunan noong Enero 1903. Aktibo itong nakiisa sa iba pang nakikibakang yunit sa Gitnang Luzon at pinaniniwalaang may malapit na kaugnayan sa kilusang unyon ng manggagawang nakahimpil sa Maynila. Nang mapaslang siya sa isang labanan pagkatapos ng dalawang buwan, agad na humalili si Faustino Guillermo, isa sa mga orihinal na kasama ng Supremo, bilang pinuno ng Bagong Katipunan. Sa kasamaang-palad, agad na naglaho ang kanilang samahan nang siya ay mahuli at mapaslang sa liwasan ng Pasig noong Mayo 1904 (R. Constantino at L. Constantino 1997).

Humalili naman dito ang isang malakihang hukbong rebolusyonaryo na nakasentro sa mga lalawigan ng Rizal, Cavite, Laguna, at Batangas. Nakilala ito bilang Republikang Tagalog na pinamunuan ni Macario Sakay, isang barbero at aktor ng teatro mula Tondo na naging kasama rin ng Supremo sa maagang pakikibaka ng Katipunan. Bagama't isa siya sa mga nadakip sa simula ng Digmaang Pilipino-Amerikano, agad siyang nakalaya subalit muli ring dinakip nang sinikap niyang muling buhayin ang Katipunan sa Maynila bunga ng pag-iral ng Batas Sedisyon. Matapos makalawang makalaya, muli siyang namundok at nag-organisa

ng isang republika na may sariling konstitusyong nakabatay rin sa simulain ng Katipunan. Bagama't nagtagal ng ilang taon ang pag-iral nito, nahulog din sa patibong ang mga lider ng Republikang Tagalog. Noong 13 Setyembre 1907, sabay na binitay sina Sakay at kasamang opisyal na si Koronel Lucio de Vega sa piitang Bilibid (1997).

Bagama't parehong naglaho ang Bagong Katipunan at Republikang Tagalog, nanatiling buhay ang alaala ng Himagsikang 1896 at Digmaang Pilipino-Amerikano sa pamamagitan ng pag-iral ng iba't ibang samahang pansibiko na may oryentasyong relihiyoso at politikal. Sa kanilang pananaw, magkaugnay at magkarugtong ang dalawang pangyayari na ang mga gunita ay hindi dapat mapabayaang malusaw sa daluyong ng matinding Amerikanisasyon (Ileto 2005).

Taong 1910, matapang na binalak ng mga dating Katipunero ang pagpapatayo ng pinakaunang monumento ni Bonifacio sa Balintawak. Nang mapabalita ito sa publiko, mahigpit itong tinutulan ng mga prayleng Español at mga makaprayleng Pilipino. Isang artikulong pinamatagang "Estatua al Crimen" ang inilathala sa pahayagang *Libertas* kung saan binuhay ang alegasyon na si Bonifacio umano ay isang taksil sa bayan kung kaya makatwiran lamang ang pagkapaslang sa kaniya ng kapwa Pilipino. Gaya ng inaasahan, nagresulta ito sa maaanghang na palitan ng pahayag sa pagitan ng *Libertas* at iba pang pahayagang Pilipino (Santos 1935).

Bilang tugon, hinirang ng pamahalaang kolonyal na Amerikano si Epifanio de los Santos upang magsagawa ng obhetibong pagsisiyasat. Lumitaw sa kaniyang pag-aaral na karapat-dapat lamang kilalanin si Bonifacio bilang "Ama ng Demokrasya at Himagsikan sa Pilipinas". Dahil dito, ginawaran ng pahintulot ang pagpapatayo sa nasabing monumento at pormal na pinasinayaan noong 3 Setyembre 1911, isang pangyayaring dinaluhan ng mahigit 60,000 katao at binasbasan mismo ni Monsignor Gregorio Aglipay, punong obispo ng Iglesia Filipina Independiente. Ilan sa mga nagsalita sa okasyon ay sina Kinatawan Macario Adriatico, Kinatawan Joaquin Balmori, Constancia Poblete ng Liga de Mujeres, at Gobernador Lope K. Santos ng Lalawigan ng Rizal. Ang lupong nangasiwa sa pagpapatayo at pag-aalis ng tabing ay binubuo nina Fernando Ma. Guerrero, Martino Ocampo, at Faustino Aguilar (Santos 1935; 1948). Tinaguriang "Bantayog ng Unang Sigaw", ang nasabing monumento ay itinayo sa Balintawak bunga na rin ng malaganap na paggiit na rito nangyari ang makasaysayang paghudyat sa malawakang pag-aaklas ng Katipunan noong Agosto 1896. Tampok dito ang isang katipunerong may hawak na watawat sa kaliwang kamay at may itak na itinataas ng kanang kamay (Ambrosio 1995).⁵

Kung babalik-tanawin, maituturing ito bilang pinakaunang tagumpay na nakamit ng mga kasamahan at tagasuporta ni Bonifacio noong maagang panahon ng kolonyalismong Amerikano. Sa isang banda, mapapansing hindi pa sila nabubuo bilang isang organisadong samahan na may malinaw na ideyolohiya at talaan ng mga opisyal. Kulang na kulang din sila sa pagtangkilik mula sa pamahalaan at iba pang sektor ng lipunan. Sa kabilang banda, ang kanilang pagpupunyagi ay tila

naghawan ng landas sa pagpapakita ng pagpupugay sa Himagsikang 1896 lalo't sa sumunod na mga buwan at taon ay naitayo rin ang samahang maka-Rizal na Orden de Caballeros de Rizal at samahang maka-Aguinaldo na Asociacion de los Veteranos de la Revolucion.

Kilala ngayon bilang Knights of Rizal, itinatag ang Orden noong 31 Disyembre 1911 bilang pangkat ng siyam na katao sa inisyatiba ni Koronel Antonio C. Torres, ang pinakaunang hepe ng pulisya sa Lungsod ng Maynila. Sa dakong huli, mabilis na lumago ang kasapian at naging tuluy-tuloy ang kanilang aktibong pakikilahok sa taunang paggunita ng anibersaryo ng kamatayan ni Rizal. Pagkalipas ng humigit-kumulang apat na dekada, ipinatupad ang Batas Republika Blg. 646 na nagkaloob ng kartang lehislatibo sa Orden bilang isang makabayan at makakulturang samahang walang kinikilingang relihiyon, politika, o lahi.⁶

Pagsapit ng 1912, itinatag naman ni Aguinaldo ang Asociacion sa layuning magawaran ng buwanang pensiyon ang kanilang mga kapwa beteranong kasapi at makabili ang mga ito ng lupa mula sa pamahalaang kolonyal. Si Baldomero Aguinaldo, pinsang buo ng tagapagtatag, ang unang naging pangulo na nanungkulan hanggang sa kaniyang pagpanaw noong 4 Pebrero 1915. Sa pagpupunyagi ng Asociacion, naitayo ang isang musoleong batay sa disenyo ni Arcadio Arellano at naging pook-lagakan ng mga labi nina Tomas Arguelles, Pio del Pilar at Mariano Noriel (Lico 2008).

Sa isang aklat, ganito inilarawan ni Joseph R. Hayden, isang Amerikanong manunulat, ang malapit na ugnayan ni Aguinaldo at ng Asociacion sa sumunod na mga dekada:

...Aguinaldos' *Veteranos* were avowedly non-political, and actually were not controlled by any party. For the most part they were still the followers of their old chieftain and most of their leaders were bound to him by close personal ties. Although by 1935 their numbers and influence had diminished, they still mustered thousands of members, organized in 546 "departments" scattered throughout the Archipelago. Although past the prime of life, many of the *Veteranos* were persons of national or local influence. Obviously such an organization might take a significant part in any struggle for power upon which its leader might embark. (Hayden 1947, 404)

...Ang mga Beteranos ni Aguinaldo ay hinding-hindi politiko, at hindi nasasaklawan ng alin mang partido. Ang karamihan ay tagasunod lamang sa kanilang matandang puno at marami sa mga lider ay malapit sa kaniya dahil sa mga buklod ng pagsasamahan. Bagaman at noong 1935 ang dami nila at kapangyarihan ay nabawasan, ay lubhang napakarami pa rin nilang kasapi. Sila ay binubuo ng 546 na lupon na nakakalat sa buong Pilipinas. Kahi't na matatanda ang marami sa mga Beteranos na ito ay mga taong may pambansa o pampook na kapangyarihan. Maliwanag na ang isang kapisanang may ganyang uri, ay maaaring may sapat na lakas sa ano mang paligsahan sa kapangyarihan na naising pasukan ng kaniyang puno. (Santos 1948, 198; salin ni Santos)

Pagkakatuksa sa mga labi ng Supremo

Kasisimula pa lamang ng taong 1918 nang mapabalitang natagpuan ang mga labi ng Supremo sa pook kung saan pinaslang ang dalawang magkapatid na Bonifacio. Ang nakamamangha rito ay mismong kura paroko ng Maragondon, Cavite ang umangkin ng pagkakatuksa. Sa puntong ito ay mainam pansining nakapag-ambag ang isang alagad ng Simbahang Katoliko sa pagpapaigting ng interes sa bayani. Katunayan, ganito ang pag-amin ni Padre Lupo S. Dumandan:

...Hindi ko mangyaring di mapatunayan ang aking pagmamahal sa Supremo ng Katipunan sapagkat ng bata pa ako ay nakasapi nang kasama ng aking nasirang ama sa nabanggit na samahang itinatag ni Bonifacio ng maligamgam na panahong iyon at ang naging hangga pa nito ay ang pagkapatapon sa Marianas ng aking ama noong '96 unang panahon ng paghihimagsik. (Dumandan 1918, 29)

Dahil sa tawag ng panahon, agad na naghain ng panukalang batas si Kinatawan Emiliano Tria Tirona ng Cavite upang maglaan ng halagang PHP 5,000.00 para sa paglilipat ng mga labi mula Cavite tungong Maynila. Iminungkahi rin niya ang pagbubuo ng isang komite upang pangunahan naman ang maayos na paglalagak ng mga labi. Noong 23 Pebrero 1918, inaprubahan ang Batas Lehislatura Blg. 2760 na may higit na malawak na probisyon at nagtatadhana ng mas malaking badyet para rito (Ocampo 2001).

Totoo man o huwad ang mga relikyang nabanggit, makikita sa yugtong ito ang lantarang interes ng taumbayan na gunitain at parangalan ang Supremo. Matatandaang taong 1919 nang tuluyang binuwag ang Flag Law o Batas Lehislatura Blg. 1696 na nagbabawal sa pagtatanghal at paggamit ng watawat ng Pilipinas sa loob ng higit isang dekada (mula 1907 hanggang 1919). Sa pamamagitan ng Batas Lehislatura Blg. 2871, malaya na rin ang paggamit ng anumang simbolong may kinalaman sa Katipunan. Pagkalipas ng isang taon, itinayo naman ang Pantheon of Heroes (kilala din bilang Mausoleo de los Veteranos de la Revolucion) sa Sementerio del Norte (ngayon ay Manila North Cemetery) bilang himlayan ng mga pumanaw na kasapi ng Asosiyasyon (2001). Samakatuwid, maging ang samahan ni Aguinaldo ay nakinabang din sa mga pagkilos na para kay Bonifacio.

Noong 30 Nobyembre 1920, ipinanukala naman ng noon ay Senador Lope K. Santos na maging pistang pangilin ang kaarawan ni Bonifacio. May basbas ni Ispiker Sergio Osmeña, napagtibay ito bilang Batas Lehislatura Blg. 2946 pagsapit ng 9 Pebrero 1921 (Aspillera 1972). Gayunpaman, tinawag lamang ito na “Araw ng mga Bayani ng Lahi” o National Heroes Day. Ibig sabihin, hindi lamang ang Supremo ang ginugunita sa petsang ito kundi pati na rin lahat ng mga bayaning nasawi noong Himagsikang 1896. Dahil dito, hindi natigil ang kampanya para magkaroon ang Supremo ng isang hiwalay na araw na laan lamang sa kaniya (*Palatuntunan* 1954).

Inabot pa ng pitong taon bago nagkaroon ng matinding pagtutol sa umano'y mga natuklasang buto ni Bonifacio. Taong 1925, pinangunahan mismo ni Aguinaldo ang Asocion sa pahayag na hindi ito tumpak dahil taliwas ito sa lugar na pinagpaslangan ayon mismo kay Lazaro Makapagal. Matatandaang ang huli ang inutusan ni Aguinaldo upang tupdin ang parusang pagpataw ng kamatayan sa magkapatid na Bonifacio. Upang makapagpaliwanag sa publiko, nagsulat si Makapagal ng kaniyang sariling bersiyon ng mga tunay na pangyayari noong 10 Mayo 1897. Ayon sa kaniyang kontrobersiyal na salaysay, nagmakaawa umano ang Supremo bago niya magkasunod na pinaslang ang magkapatid sa pamamagitan ng pagbaril.⁷

Gaya ng inaasahan, muling iginiit ni de los Santos, noo'y bagong Direktor ng Pambansang Aklatan, na tumpak ang naunang konklusyon sa mga relikyang. Kaniya ring ipinalipat ang mga buto mula Cavite tungong Maynila kung saan ito ay ipinakita sa publiko sa iba't ibang pook gaya ng Ayuntamiento, templo ng Legionarios del Trabajo, Pambansang Aklatan, at Pambansang Museo. Noong 10 Enero 1926 nagtungo siya sa pook ng pinagpaslangan kasama sina Riego de Dios, Pantaleon Garcia, at Makapagal. Pagsapit ng 31 Marso 1926 at 26 Nobyembre 1926, dalawang ulit siyang sumulat kay Ispiker Manuel A. Roxas ukol sa nilalaman ng kaniyang sariling pagsusuri (Santos 1948).

Tunggaliang Aguinaldo at Quezon: Ang ikalawang yugto, 1926–1946

Sasakupin naman ng ikalawang yugto ang 1926, taon kung kailan nagsimula ang hidwaang Aguinaldo-Quezon, at ang 1946, taon kung kailan opisyal na pinasinayaan ang Ikatlong Republika. Sa yugtong ito ay masasaksihan ang unti-unting pagtatagumpay ng mga samahang sibiko na magawaran ng ibayong pagkilala sa Bonifacio sa ilalim ng pagtangkilik ng gobyerno. Sa kabila nito, muling nabalam ang mga pakikibakang ito dulot ng Okupasyong Hapones.

Masidhing hidwaan

Isa na marahil si Aguinaldo sa pinakamatinding nabatikos sa kasaysayan ng Pilipinas. Sa tagal ng kaniyang naging buhay na umabot pa sa panunungkulan ni Pangulong Diosdado Macapagal (1961–1965), naging tampulan siya ng samu't saring panunuligsa bunga na rin ng kaniyang pagkakasangkot sa maraming kontrobersiya. Kaugnay nito, nagsimula ang unang matinding pambatikos sa kaniya noong 1926 dahil kay Manuel L. Quezon (1878–1944), isang malaking politiko noong panahon ng kolonyalismong Amerikano. Nag-ugat ang kanilang hidwaan nang pumanig si Aguinaldo kay Gobernador Heneral Leonard Wood na itinuturong nanghimasok sa kaso ng isang tiwaling Amerikanong nagngangalang Ray Conley noong 1923. Nang magsipagbitiw sa tungkulin ang noo'y Kalihim

ng Interyor Jose P. Laurel at Alkalde Ramon Fernandez ng Maynila, agad silang pinuri at pinanigan ni Quezon, noo'y Pangulo ng Senado. Upang lalong mapalaki ang isyu, sabay silang nagbitiw ni Ispiker Roxas bilang mga kasapi ng Council of State habang ang iba naman ay nagsipagbabaan sa kani-kanilang puwesto sa gabinete. Nang lalong tumindi ang alitan nina Quezon at Wood, tinangka ng una na magtatag ng Supreme National Council kung kaya inanyayahan ni Quezon na lumahok dito si Aguinaldo. Gayunpaman, mariing tumanggi ang huli at sa halip ay lantaran pang kumampi sa Amerikanong opisyal (Kalaw 1965).⁸

Hindi itinatangi ni Quezon na lubhang malaki ang kaniyang paghanga kay Aguinaldo lalo at idolo niya ito noong kaniyang kabataan (Quezon 1946). Katunayan, sa kaniya nagmula ang inisyatiba kung bakit nabigyan ng habambuhay na pensyon si Aguinaldo noong 1920. Gayunpaman, nagbago ang magandang pagtitinginang ito nang ituring ni Quezon ang di-inaasahang tugon ni Aguinaldo bilang akto ng pagtataksil sa nasyonalismong Pilipino (Hayden 1947). Humantong ito sa matinding alitan ng dalawa na nagresulta pa sa pag-uangkat ng kani-kanilang mga papel na ginampanan sa Himagsikang 1896 at Digmaang Pilipino-Amerikano. Kasama na rito ang isyu ng kamatayan ni Bonifacio at ang negatibong opinyon ni Apolinario Mabini kay Aguinaldo.

Sa isang talumpati ni Quezon sa Silay, Negros Occidental noong Pebrero 1926, kinondena niya ang Asociacion bilang mga kaibigan ni Wood. Makalipas ang isang buwan, tumugon ang huli na mayroong mga politikong nais gamitin ang kaniyang samahan. Tumindi ang palitan ng parinigan hanggang sa maging isyu na ito sa mga pangunahing pahayagan. Pagkalipas ng isang taon, muli itong binuhay ni Quezon sa isang talumpati sa Imus, Cavite at pinayuhan si Aguinaldo na itigil ang panghihimasok sa politika. Tumugon din si Aguinaldo na humigit-kumulang 50,000 beterano ang sumusuporta kay Wood subalit sinalungat ito ni Quezon na marami sa kanila ay hindi man lang nakaamoy ng pulbura (Ocampo 2001).

Panggigipit kay Aguinaldo

Bilang isang maimpluwensiyang tao sa yugtong iyon, puspusang ginamit ni Quezon ang lahat ng kapangyarihan upang gipitin si Aguinaldo.

Una, ibinenta ng Bureau of Lands sa publiko ang lupaing kinatitirikan ng tahanan ni Aguinaldo sa Dasmariñas, Cavite noong 1927. Kilala bilang Paliparan Estate, ito ay inokupahan ng dating heneral simula 1911 at sinasabing naging posible dahil sa pahintulot din ni Quezon. Ayon sa isang historyador, bunga ito ng pagpapatalsik ni Aguinaldo kina Quezon at iba pang mga kasaping kontra-Wood mula sa Asociacion noong Pebrero 1927. Bagama't itinanggi ni Quezon ang pagiging kasapi, nagtagumpay si Aguinaldo na mapatunayang naging aplikante ng samahan ang una (2001).

Ikalawa, isinapubliko ang pagkakaroon ng utang ni Aguinaldo na sinabayan pa ng panggigipit ng agarang pagbabayad. Inilabas ng pahayagang *Sunday Herald*

noong 14 Hulyo 1929 ang alegasyong may halagang higit PHP 30,000.00 ang pagkakautang si Aguinaldo sa Philippine National Bank isang dekada na ang nakalilipas (2001).

Ikatlo, tuluyang binuwag ang Batas Lehislatura Blg. 2922 na nagkakaloob ng buwanang pensiyon na PHP 1,000.00 kay Aguinaldo at inilipat ang pondong ito sa mas maraming beterano ng rebolusyon. Ito ay sa pamamagitan ng Batas Komonwelt Blg. 288 na naisabatas noong Hunyo 1938 (2001).⁹ Sa dakong huli, tinalo ni Quezon si Aguinaldo nang may malaking kalamangan sa boto sa halalang pampanguluhan ng 1935 at sinasabing hindi na nga naghilom ang sugat hanggang sa kani-kanilang araw ng kamatayan.

Dagdag pa rito, nakatulong din sa mga pagkilos ni Quezon ang pagkakahirang niya kay Teodoro M. Kalaw (1868–1940) bilang bagong direktor ng Pambansang Aklatan noong 14 Pebrero 1929. Bilang dating peryodista, maaga siyang nasangkot sa kontrobersiya nang magsara ang pahayagang *El Renacimiento* noong 1908 dahil sa isang kasong libelo. Sa dakong huli, unti-unting siyang nakapasok sa politika at paglilingkod sa gobyerno. Katunayan, pangalawang ulit na siyang nahirang sa nasabing posisyon (Kalaw 1965).

Maraming isinagawang proyekto si Kalaw na may layuning itanghal si Bonifacio. Una, nagdaos siya ng mga eksibit hinggil sa iba't ibang paksa kung saan ang tungkol sa Katipunan ang tumanggap ng ibayong interes mula sa publiko. Naisapubliko sa unang pagkakataon ang mga mahahalagang aklat, dokumento, at relikyang tungkol sa Himagsikang 1896. Higit 25,000 katao ang dumalaw rito at sa 4,000 panauhing nagsulat sa aklat ng pagdalo, parehong dumalo sina Aguinaldo at Quezon. Ikalawa, tinungo ng pangkat ni Kalaw ang Kuweba sa Pamitinan sa Montalban, Rizal. Ayon kay Aurelio Tolentino, dinalaw ito ng mga Katipunero noong mga taong 1894 o 1895 at pinagsulatan ng mga katagang “Viva la independencia de Filipinas”. Bagama’t natagpuan ang mga lagda sa pader, hindi na makita ang orihinal na pahayag. Ikatlo, binigyang-pansin din niya ang paglalathala ng mga aklat at artikulong may kinalaman sa Himagsikang 1896 at talambuhay ng mga bantog na personalidad (1965).

Isa sa mga publikasyong naging kontrobersiyal ay ang aklat ni Apolinario Mabini (1864–1903) na may pamagat na *La Revolucion Filipina* (1931). Mababasa sa akdang ito na negatibo ang pangkalahatang pagtatasa ng yumaong “Dakilang Lumpo” sa papel na ginampanan ng huli sa kamatayan ng Supremo at ni Heneral Antonio Luna. Isinisi niya ito sa masidhing pagkauhaw umano ni Aguinaldo sa kapangyarihan. Aniya, ang tanging pagkakataon ng pangulo upang matubos ang sariling dangal ay ang maluwalhating kamatayan sa larangan ng pakikidigma (Mabini 1969).¹⁰

Aminado si Aguinaldo na lubha siyang nasaktan sa hatol ng kaniyang dating kaibigan at tagapayo noong yugto ng Unang Republikang Pilipino. Katunayan, hindi niya napigilan ang kaniyang sarili na magpasaring sa isang pahayag na nailathala sa mga pahayagan noong 1929:

Kung tapos nang mailathala ang lahat ng kasulatang may kinalaman sa nasabing suliranin, ang mga nakaraang pangyayari ay siyang maglalagda ng kaniyang walang kinikilingang hatol. Ang katahimikang naghahari sa akin hangga ngayon ay papananatilihin ko upang huwag magkaroon ng salabid ang ilang mga taong lumikha na at lumilikha pa hangga ngayon ng mga kabayanihan upang mabigyang kasiyahan ang mga layon at panukalang sa kapakanang sarili lamang kahit mapinsala ang katotohanan. (Aguinaldo 2002, 3)

Sa kabila nito, mas pinili ni Aguinaldo na muling manahimik nang matagal ukol sa isyung ito hanggang sa maisulat niya ang manuskritong “Paunang Salita sa Muntikong Talang-buhay” noong 1946. Dito niya detalyadong isiniwalat isa-isa ang kaniyang mga argumento upang maipagtanggol ang sarili laban sa mga paratang ni Mabini. Inabot pa nga ng higit kalahating siglo bago ito tuluyang nailathala sa publiko (Aguinaldo 2002).¹¹

Mga samahan at monumento

Dala ng matinding paghihiganti ni Quezon laban kay Aguinaldo, minabuti ng una na kumiling sa anumang hakbang na nagtatanghal kay Bonifacio. Dahil dito, maraming samahang maka-Bonifacio ang nagsulputan gaya ng Caballeros de Andres Bonifacio de Filipinas at Caballeros de Dimas-Alang (Santos 1948). Gayunpaman, dalawang samahang maka-Bonifacio ang higit na nagtagumpay na maisakatuparan ang kani-kanilang adhikaing mapagtayuan ng mas malalaking bantayog ang Supremo.

Una ay ang Legionarios del Trabajo na nagpagawa ng kauna-unahang palatandaan sa ispesipikong pook na pinagpaslangan sa magkapatid na Bonifacio sa Maragondon, Cavite noong 26 Nobyembre 1925. Matatandaan na isa rin sila sa maagang nagkainteres sa pagkatuklas ng mga labi ng Supremo simula 1918. Ang mga pagkilos na ito ay naging posible sa inisyatiba ni Domingo Ponce, isang masugid na tagasuporta ni Quezon, na hindi natinag sa pagsalungat ni Aguinaldo sa kanilang natukoy na pook (Ocampo 2001).

Ayon sa opisyal na kasaysayan ng Legionarios, ito ay pormal na itinatag noong 2 Pebrero 1918 ng ilang lider-manggagawa gaya nina Ponce (naging pinakaunang Supremo), Pio Santos, Melanio de Jesus, Potenciano G. Salita, Agripino Farol, at Crisanto Evangelista (kalaunan ay naging tagapagtatag ng Partido Komunista ng Pilipinas). Noong dakong una, ito ay isang lihim na kapatirang may bahid ng pagkamason at ang tinatanggap na mga kasapi ay mula sa uring manggagawa sa layuning maitanghal ang dignidad ng paggawa at maipagtanggol ang karapatan ng mga nabibilang sa sektor na ito. Hindi maitatangging may impluwensiya ang Katipunan sa Legionarios dahil may hawig ang kanilang ritwal mula sa mga kasuotan sa katawan hanggang sa pag-aangat ng ranggo ng mga kuwalipikadong kasapi. Gaya ng ibang samahang nakikibaka para sa naaapi at naghahangad ng pagbabagong panlipunan, hindi ito nakaligtas na maakusahang kumikiling sa

ideyolohiyang komunista. Katunayan, nakaranas itong makasuhan at magwagi sa korte habang ang mga dumaraming kasapi nito ay minsang ginawaran ng pagkatiwalag ng Simbahang Katoliko (*Legionarios del Trabajo Blue Book* 1975).¹²

Ikalawa ay ang Hermanos de Bonifacio na responsable sa orihinal na planong pagtatayo ng isang monumento noong 1916 subalit naituloy lamang ang pagpapasinaya noong 1933. Binubuo ng mga dating Katipunerong sina Isaac del Carmen, Ladislao Diwa, Lorenzo Martinez, Guillermo Masangkay, Pio Santos (kasaping tagapagtatag din ng Legionarios), at Guillermo Tolentino ang samahan (Ambrosio 1995). Lubos na nagtagumpay ang kanilang pagsisikap bunga na rin ng pagtutulungan ng mga kasapi na nakalikom ng halagang PHP 26,041.76, at ng mga pondong inilaan ng dalawang batas: Batas Lehislatura Blg. 2760, naaprubahan noong 1918, na naglaan ng PHP 25,000.00; at Batas Lehislatura Blg. 3602 na kalalagda lamang noong 2 Disyembre 1929 at naglaan ng PHP 97,000.00 (*Programa de la Inauguracion del Monumento a Andres Bonifacio (Programa)* 1933).

Lalo pang napabantog sa madla ang proyekto ng Hermanos dahil na rin sa pakikiisa ng mga malalaking personalidad sa politika. Sa isang patimpalak para sa disenyo ng monumento na ginanap noong 1930, nilahukan ito ng 13 modelo. Kalaunan, idineklarang nagkamit ng unang gantimpala ang modelong “Batang Elias” ni Guillermo Tolentino habang iginawad ang ikalawang gantimpala sa modelong “Pugad Lawin” ni Juan Nakpil. Ukol naman sa pook na pagtatayuan ng monumento, pinili ng komiteng pinamumunuan ni Rafael Palma, noo’y pangulo ng Unibersidad ng Pilipinas (UP), ang Calaanan, Caloocan (Ambrosio 1995).

Bilang paghahanda sa pagpapasinaya ng monumento (bahagi ngayon ng Grace Park, Caloocan) inilabas ni Gobernador Heneral Frank Murphy ang Kautusang Tagapagpaganap Blg. 452 na lumikha sa Pambansang Lupong Tagapagpaganap kung saan siya ang tumayong pangulong pandangal. Kabilang naman sa mga naging pangalawang pangulong pandangal sina Pangulo ng Senado Quezon, Ispiker Quintin Paredes ng Mababang Kapulungan, Senador Jose A. Clarin, Punong Mahistrado Ramon Avanceña, Kalihim Teofilo Sison, at Senador Osmeña (*Programa* 1933). Pagsapit ng 30 Nobyembre 1933, pormal na pinasinayaan ang monumento na nagkakahalagang PHP 125,000.00 at inabot ng dalawang taon ang pagpapagawa. Personal na dumalo at nagbigay ng talumpati si Murphy habang pinakinggan naman ng madla ang talumpati ni Quezon mula Los Angeles, Estados Unidos sa pamamagitan ng radyo.¹³ Pinatutunayan ng pangyayaring ito na lubusan na ngang naiakyat sa antas pambansa ang pagpaparangal sa bayani sa yugtong ito.

Sa huling bahagi ng panahon ng kolonyalismong Amerikano, unti-unti na ring naipakilala si Bonifacio sa nakababatang henerasyon. Itinuturo na ang kaniyang talambuhay sa mga pampublikong paaralan sa pamamagitan ng aklat na *Philippine Prose and Poetry* (1935) na sadyang inihanda ng Kawanihan ng Pagtuturo para sa mga mag-aaral ng unang taon sa antas sekundarya (Santos 1935). Sa panahon ding ito, naisapelikula ang talambuhay ng Supremo dahil sa pagpupunyagi nina Remigio Mat. Castro at Antonio K. Abad (1935).

Puspusan pang itinanghal ng mga Pilipinong lider ang imahen ng yumaong Bonifacio habang di-tuwirang pinagtatakpan ang imahen ni Aguinaldo. Tila ibinangon pa ni Roxas ang pangalan ng samahang itinatag ng Supremo nang magpasimula siya ng isang kilusang nasyonalistiko na tinawag niyang “Bagong Katipunan” noong 1930. Bagama’t nasa aspektong ekonomiko, layunin ng samahang ipaglaban ang interes ng bansa sa pamamagitan ng pagtangkilik sa mga lokal na produkto (Kalaw 1965).

Pagsapit ng 28 Oktubre 1931, inaprubahan ang Batas Lehislatura Blg. 3827 na nagtatakda sa bawat huling Linggo ng Agosto bilang National Heroes Day para sa lahat ng mga bayaning Pilipino. Matatandaang taong 1921 ay isa nang piyesta opisyal ang 30 Nobyembre, petsa ng kapanganakan ni Bonifacio, subalit hindi lamang para sa kaniya ito kundi sa lahat din ng mga pumanaw na bayani. Sa ilalim ng bagong batas, nagkaroon na nga ng espesyal na araw ng paggunita sa Supremo kung kaya maituturing na naipapantay na siya kay Rizal dahil kapwa na sila may tig-isang piyesta opisyal—30 Nobyembre sa una at 30 Disyembre sa huli (Bonifacio Day Program 1954).

Sa yugto ring ito unti-unti nang natatanggap si Bonifacio bilang idolo at simbolo ng makabayang pakikibaka laban sa mga Amerikano. Nang maitalaga si Nicholas Roosevelt bilang Bise-Gobernador ng Pilipinas noong 1930, agarang nagpakita ng matinding pagtutol ang mga Pilipino. May kinalaman ito sa libro ng Amerikanong opisyal na may pamagat na *The Philippines: A Treasure and a Problem* na naglalaman ng kaniyang maagang pagtutol sa paggawad ng kasarinlan ng bansa (Roosevelt 1926). Bilang paraan ng pagprotesta, nagsagawa ng parada ang libu-libong mamamayan sa Maynila at nagtapos sa monumento ni Bonifacio sa Caloocan (Kalaw 1965).

Kung tutuusin, hindi lamang si Pangulong Quezon ang naging masugid na tagapagtaguyod sa Supremo lalo’t kaisa niya mismo si Unang Ginang Aurora Aragon Quezon sa mga gawaing may kinalaman sa paggunita sa Supremo. Nang di-inaasahang mapaslang si Aurora Quezon noong 1949, ganito ang papuri sa kanilang mag-asawa ng isang samahang maka-Bonifacio:

Ang mag-asawang Quezon noong nabubuhay, sa tuwing darating ang Araw ni Bonifacio ay masugid na tagatangkilik ng kilusan sa pagpaparangal. Hindi lamang katulong sila sa mga ambagan kundi nangunguna pa sa pagdalo, kaya naman hindi matatawaran ng kasiglahang naghahari noon sa bawat pagdiriwang...Ang kasalukuyang Bantayog na nakatayo sa liwasan ng Grace ani Park, ay isang tanda ng malaking pagtulong ng mga Quezon at pagbubunyi sa KKK. (*Palatuntunan* 1954, 10)

‘Di natinag ng giyera

Bago pa sumiklab ang nakaambang giyera, malayo na ang narating ng pagpupunyagi para kay Bonifacio. Halos isang linggo bago ang pagbomba sa Pearl

Harbor, nakapagdaos pa ng isang magarbong paggunita para rito ang Pamahalaang Komonwelt na gumugol din ng dalawang araw – 29 at 30 Nobyembre. Sa unang araw ay mayroong palatuntunan sa radyo na kinatatampukan ng talumpati, pagbabasa ng tula, pag-awit, at pagtutugtog ng biyolin. Sa ikalawang araw ay mayroong pagpapaputok ng kuwitis, pag-aalay ng bulaklak, pagtitipon ng iba't ibang samahang maka-Bonifacio, at parada. Si Jorge B. Vargas, Kalihim ng Pangulo, ang nagsilbing panauhing pandangal (*Araw ni Bonifacio* 1941).

Gaya ng inaasahan, malaki ang epekto ng ilang taong pag-iral ng Okupasyong Hapones sa kampanya para kay Bonifacio. Una, digmaan ang itinuturong responsable kung bakit nawala ang mga pinaniniwalaang buto at bungo ng Supremo (kasama ang ilang relikyang gaya ng gulok at baril) na natagpuan noon pang dekada '20 at matagal na nakalagak sa Museo ng Aklatang Pambansa sa Legislative Building (Santos 1948). Ikalawa, mariing ipinagbawal ng bagong mananakop ang pagtuturo ng buhay ni Bonifacio matapos magbukas ang mga paaralan, pampubliko man o pribado, noong 21 Hulyo 1942. Naniniwala ang gobyernong Hapones na hindi sumusuporta at salungat pa nga sa kanilang mga mithiin ang imahen at mga katuruan ng Supremo. Dahil kinikilala siyang “Ama ng Demokrasya”, taliwas ang anumang ideyang demokratiko sa nilalayan ng East Asia Co-Prosperity Sphere. Maging ang pag-apela nina Artemio Ricarte at Claro M. Recto, noo’y komisionado ng Philippine Executive Commission, ay hindi nakapigil sa desisyong ito ng bagong mananakop (1948). Sa kabila ng idinulot nitong matinding pagkasira, hindi nagtagumpay ang Okupasyong Hapones na burahin at ibaon sa limot ang alaala ng kagitingan ng bayani.

Pagbangon pagkatapos ng digmaan: Ang ikatlong yugto, 1946–1963

Nakapaloob naman sa ikatlong yugto ang 1946, taon kung kailan ibinalik ng Estados Unidos ang kasarinlan ng Pilipinas, at ang 1963, taon kung kailan ginunita ang sentenaryo ng kapanganakan ni Bonifacio. Sa yugtong ito ay matutunghayan ang muling pagbangon ng ibayong interes upang parangalan si Bonifacio. Sa kabila ng umiral na Cold War, nanaig ang pagpapahalaga ng taumbayan sa Supremo na pinalakas pa ng pagpupunyagi ng ilang akademiko at politiko.

Paggunita at patimpalak

Pagkatapos ng giyera, agad na bumalik ang masigabong interes ng iba't ibang samahang maka-Bonifacio. Natatangi rito ang Kapatirang Alagad ni Bonifacio, Inc., isang samahang binubuo ng mga kasaping mula sa iba't ibang sektor at matagal nang nagtataguyod ng taunang paggunita ng kaniyang kapanganakan. Bilang bahagi ng pagbabagong-tatag ng samahan, nagdagdag pa ito ng pitong bagong layunin noong 30 Oktubre 1946:

1. Palaganapin ang mga mapanubos at mabubuting aral ng Katipunan.
2. Magpalimbag at magpakalat ng mga babasahing pakikinabangan ng bayan, sa lalong ikawawasto ng kaniyang pagkatalastas sa tunay na kalayaan at pagkakapantay.
3. Pagdaraos ng mga papulong pambayan na pagkakalatan ng mga aral at adhikain na sukat makatulong sa lalong ikapapawasto ng kapamayanan.
4. Pagsasagawa ng mga paraan upang makatulong sa Pamahalaan sa madaling paglaganap sa buong kapuluan ng wikang Tagalog, na siyang wikang pambansa, upang pakinabangan agad ng bayan ang mga kabutihan sa paggamit ng isang wikang sarili.
5. Pagsumakitan, na ang paggalang at pagmamahal sa mga bayani ng katubusan ng lahi ay manatiling buhay at sariwa tuwina sa damdamin ng punan sa mga sedula personal bilang pagtutol at mahigpit na nagsusumlahat.
6. Pagsumakitang ang liwanag ng mga kalayaang sinasagot ng saligang-batas ay mamarapating maningning at hindi pinaglalaho ng kabagsikan, ng kalupitan o ng pagkasalang-gapang.
7. Pagsumakitan ang ikapananatili sa habang panahon ng balangkas ng isang pamahalaang makatarungan dahil sa bayan at ukol sa bayan. (*Palatuntunan* 1954, 11–3)

Bilang paggunita sa ika-50 anibersaryo ng kamatayan ng Supremo, idinaos ng samahan ang isang palatuntunan noong 10 Mayo 1947. Nagkaroon ng pag-aalay ng mga sariwang bulaklak sa paanan ng bantayog ni Bonifacio na sinaksihan ng iba't ibang paaralan at kapisanan. Sa parehong petsa, pinagkalooban din ng katibayan at sagisag sa pagiging kasaping pandangal si Pangulong Manuel A. Roxas (Santos 1948).

Hinggil naman sa paghahanda sa paggunita sa Araw ni Bonifacio noong 1949, may pitong lupong binuo na naatasang mangasiwa ng pagdiriwang: Lupon sa Pananalapi, Lupon sa Paanyaya, Lupon sa Radyo, Lupon sa Parada at sa Pailaw, Lupon sa Tribuna, Lupon sa Salo-Salo, at Lupon sa Palatuntunan. Ang bawat lupon ay pinamumunuan ng isang pangulo at mga kagawad. Kapansin-pansin din na ilan sa kanila ay nagmula sa sektor ng kababaihan, sundalo, at doktor (*Palatuntunan* 1954).

Kaugnay dito, ang buong paggunita ay hinati rin sa dalawang araw – 29 at 30 Nobyembre 1949. Sa unang araw ay mayroong serye ng pagpaparangal: palarong-bayan sa Balintawak, Kalookan, at Rizal; paglibot ng banda ng musika sa Monumento; pailaw sa bantayog at kalapit na mga kabahayan; at palatuntunan sa radyo. Sa huling gawain, binasa rin ang mga tulang “Kaawa-awang Supremo” ni Lope K. Santos at “Balintawak” ni Jose Domingo Karasig. Sa ikalawang araw ay mayroong tugtog panggising ng banda ng musika; hiwa-hiwalay na palatuntunan ng samahan sa Pasong Tamo, Baesa, Kalookan, at Rizal; pagdalaw sa mga makasaysayang pook na may kinalaman sa Katipunan; salu-salo at pulong

pangkalahatan ng Kapatirang Alagad; at mahabang parada mula Aurora Boulevard tungong Grace Park. Si Primitivo Lovina, Kalihim ng Kagawaran sa Paggawa, ang nagsilbing panauhing pandangal (1954).

Taong 1948 nang inilunsad ni Jaime C. de Veyra ang isang pambansang patimpalak para sa pagsusulat ng talambuhay ng Supremo.¹⁴ Mabibigat na mga pangalan ang mga lumahok gaya mismo nina Aguinaldo at Jose P. Santos, may hawak ng mga dokumentong may kinalaman sa Himagsikang 1896. Gayunpaman, ang nagwagi ng Unang Gantimpala ay ang akdang sinulat ni Teodoro A. Agoncillo (1912–1985) na pinamagatang *Revolt of the Masses* (Fabella 1960).

Ayon sa isang panayam, inamin ni Agoncillo na ang kaniyang paglahok ay bunga ng payo ng isang kaibigan na sinusugan naman ng kaniyang maybahay. Inabot siya ng apat na buwang masinsinang pagsusulat habang bumabatay sa kaniyang koleksyon ng mga bibihirang dokumento at panayam ng mga taong nabuhay noong Himagsikang 1896. Nang magwagi ang aklat ni Agoncillo, agad na ipinahinto ang publikasyon ng aklat dahil sa pagbansag dito bilang maka-Komunista at kontra-Aguinaldo. Katunayan, nagtungo pa ang dating pangulo sa Malakanyang para hilinging mapatigil ang publikasyon nito habang naglathala pa ng aklat ang ilan para tuligsain ito. Humantong pa nga ang isyu sa palitan ng maanghang na mga salita sa pagitan ng mga tagaakademya hanggang sa tunggaliang Magsaysay-Recto (Hila 2001).

Bunga ng kontrobersiyang ito, lalong napabantog si Agoncillo bilang historyador na nagbigay-daan naman upang maanyayahan siya bilang full professor sa UP Departamento ng Kasaysayan noong 1958. Sa inisyatiba ni Dekano Tomas Fonacier ng UP College of Liberal Arts, ang aklat ay tuluyang nailathala ng UP Press noong 1956 sa parehong pamagat (Fabella 1960).

Bagama't nabigo sa patimpalak noong 1948, nakapagpalabas naman ng bagong pahayag si Aguinaldo ukol sa isyu ng kamatayan ng Supremo sa parehong taon. Kaniyang iginiit na tinangka niyang baguhin ang pasya ng Consejo de Guerra para sa magkapatid na Bonifacio mula kamatayan tungo sa pagpapatapon na lamang. Gayunpaman, hindi rin niya ito naisakatuparan nang binigyan siya ng babala at manaig sa kaniya ang dalawang kasapi ng nasabing hukuman (Bonifacio Day Program 1954).

Pagtatampok sa 12 Hunyo

Kung gayon, hindi nakabuti sa reputasyon ni Aguinaldo ang kaniyang mga pahayag matapos ang mahabang pananahimik. Unti-unting lamang itong magkakaroon ng rehabilitasyon dahil sa pagpapagal ni Gabriel F. Fabella (1898–1982), isa niyang tagahanga na noo'y propesor ng UP at Pangulong Tagapagtatag ng Philippine Historical Association (PHA). Una, sumulat siya ng memorandum na nagtatanggol kay Aguinaldo sa kaniyang papel sa kamatayan ni Bonifacio. Nagbigay-daan ito upang tuluyang gawaran ng UP ng karangalang Doktorado sa Batas, *honoris causa*,

si Aguinaldo noong 12 Hunyo 1953. Ikalawa, nagsagawa siya ng malawakang kampanya para igiit ang tuluyang pagpapalit ng araw ng Kasarinlan mula 4 Hulyo tungong 12 Hunyo. Kabilang dito ang pagsusulat niya ng mga artikulo sa mga pahayagan, pagtatalumpati sa iba't ibang okasyon, at pagbuo ng isang resolusyong ihahain sa pangulo ng bansa. Ikatlo, iginawad ng PHA sa matandang heneral ang pagiging kasaping pandangal (Fabella 1960).

Noong 12 Mayo 1962, tuluyang nilagdaan ni Pangulong Macapagal ang Proklamasyon Blg. 28 na pormal na naglilipat ng Araw ng Kasarinlan mula 4 Hulyo tungong 12 Hunyo. Ilang buwan matapos pumanaw si Aguinaldo, ginawa nang opisyal noong 4 Agosto 1964 ang petsang 12 Hunyo bilang Araw ng Kasarinlan ng Pilipinas alinsunod sa Batas Republika Blg. 4166. Muling pumainlanlang ang pangalan ng heneral sa taumbayan lalo't naging magarbo ang pagdiriwang sa Luneta noong 12 Hunyo 1962. Sa mismong okasyon, siya mismo ang naging pangunahing panauhin habang nagkaroon ng dula ukol sa mga orihinal na eksenang naganap sa deklarasyon ng kalayaan noong 1898. Saksi rito ang halos kalahating milyong Pilipinong nanood (Fabella 1998).

Habang bahagyang nakatamo ng rehabilitasyon si Aguinaldo, muling dumausdos ang paggunita kay Bonifacio sa yugtong ito. Mapatutunayan ito sa uri ng pagtratong natanggap ng pamilya ng Supremo, partikular ng kaniyang nakababatang kapatid na si Espiridiona “Nonay” Bonifacio-Distrito (1875–1956) na noo’y nabubuhay pa. Bagama’t kinokonsulta at madalas anyayahan tuwing may paggunita sa Supremo, pabagu-bago ang pagpapahalaga ng gobyerno sa kaniya. Hanggang sa kaniyang pagkakasakit at pagpanaw, hindi siya kailanman nagawaran ng regular na pensiyon na pinupunuan na lamang ng tulong na ipinagkakaloob ng ilang pribadong indibidwal at samahan (Navarro at Elumbre 2014).

Mga proyekto ni Gatpuno Villegas

Dahil sa paggunita sa Sentenaryo ng kapanganakan ni Bonifacio, muling nabuhay ang interes sa Katipunan at Himagsikang 1896. Sa inisyatiba ni Carlos Quirino, noo’y direktor ng Pambansang Aklatan, maraming bagong aklat ang nailathala samantalang may ilan ding muling inilathala gaya ng *Memoirs of General Artemio Ricarte* at *Minutes of the Katipunan* (Ricarte 1963; *Minutes of the Katipunan* 1996). Nilagyan din ng National Heroes Commission ng isang panandang pangkasaysayan ang pook ng kamatayan ng Supremo sa Bundok Nagpatong, Maragondon, Cavite at pinasinayaan mismo ito noong 10 Mayo 1963 (*Bonifacio Centennial Souvenir* 1963).

Higit na iigting pa ang paggunita sa Sentenaryo ng Supremo dahil sa mga hakbang na isinagawa ni Antonio J. Villegas (1928–1984), iniluklok bilang Alkalde ng Lungsod ng Maynila noong 1962. Dahil tubong Tondo si Bonifacio, masugid niyang itinaguyod ang malakihang paggunita sa pamamagitan ng ilang hakbang. Una, kaniyang itinampok ang Supremo bilang “Hero of Manila” noong

29 Nobyembre 1962. Bahagi ng pagkilalang ito ang paglilipat ng monumento ng Supremo mula sa harap ng City Hall tungong Plaza Lawton (tinawag kalaunan na Plaza Bonifacio at Liwasang Bonifacio). Ikalawa, pinangunahan niya ang pagdalaw ng isang malaking pangkat mula Maynila sa pook ng kamatayan ng bayani sa Cavite noong Enero 1963. Ikatlo, kaniyang inorganisa ang Manila Bonifacio Centennial Commission upang planuhin ang enggrandeng paggunita sa Sentenaryo ng bayani noong 30 Nobyembre 1963. Katunayan, isinabay pa nga ito sa “Manila Festival of 1963” kung kailan nagkaroon ng patimpalak sa pagpipinta at paglalabas ng centennial stamp na parehong nagtatampok sa bayani. Dagdag pa rito, pinasinayaan din ang isang monumento ni Bonifacio sa harap ng Maharnilad. Sa mismong araw ng Sentenaryo, isinapubliko rin ang isang komposisyong pinamagatang “Andres Bonifacio, Bayani ng Maynila” na akda ni Leon Ignacio habang pinagtayuan ng panandang pangkasaysayan ang pook ng kapanganakan ng bayani sa himpilan ng tren sa Tutuban (*Bonifacio Centennial Souvenir* 1963; National Historical Commission 1971).

Matatandaang si Villegas ang humalili kay Arsenio Lacson bilang Alkalde ng Maynila nang biglaang sumakabilang buhay ang huli noong 1962. Isang abugado at kasapi ng Partido Liberal, isinulong niya ang programang “Crusade Forward for Manila”. Nang muling mahalal noong 1963, kaniyang itinampok naman ang “The Manila We Want” na tumutukoy sa malawakang pagsasa-Filipino at pagpapaganda ng lungsod sa aspekto ng imprastruktura at mga proyektong nagsusulong ng kagalingang panlipunan. Kasama sa kaniyang isina-Filipino ang maraming pangalan ng mga kalye sa lungsod gaya ng Dewey Boulevard tungong Roxas Boulevard, titulong Alkalde tungong Gatpuno, katawagang City Hall tungong Maharnilad at pagbansag sa mga underpass bilang “lagusnilad”. Bagama’t marami ang nabigla at tumutol sa mga pagbabagong ito, marami rin naman sa mga proyekto ni Villegas ang nanatili sa lungsod hanggang sa kasalukuyan (Magno 1998).

Sa kasamaang-palad, limitado at hindi lubhang matagumpay ang kabuuang paggunita sa Sentenaryo ni Bonifacio dahil sa kawalan ng malawakang partisipasyon mula sa labas ng Maynila at mula mismo kay Pangulong Macapagal. Ganito ang paglalarawan ni Agoncillo sa idinaos na palatuntunan:

...Sa palatuntunang ginanap sa Luneta, na pinagbuhusan ng kaya ng Alkalde at ng kanyang mga kapanalig, ang Quirino Grandstand ay halos walang laman. Ang mga upuang laan sa matataas na pinuno ng bayan, gaya ng sa mga mahistrado, sa mga kinatawan at senador, sa mga kagawad ng gabinete, at sa kung sinu-sinong “Don” at “Donya,” ay pulos walang laman at animo’y nagkaisang di dumalo sa pagdiriwang. Samantala, sa lupa, na laan sa mga nakikinig at manonood, ay mangilan-ngilang tao lamang ang makikita – at ang marami pa sa mga ito ay pulis ng Maynila. Ito ang sanhi kung bakit sa ganang palagay si Bonifacio ay tinutugis ng malas: mula sa San Juan hanggang Indang, ang kanyang mga bakas ay may tatak ng masamang kapalaran. (National Historical Commission 1971, 133–4)

Gayunpaman, nagpatuloy pa rin si Villegas sa kaniyang mga nasimulan. Noong 6 Hulyo 1965, kaniyang idineklara ang 7 Hulyo ng bawat taon bilang “Araw ng Katipunan” sa Lungsod ng Maynila. Pinasimulan din niya ang taunang lektura sa Araw ni Bonifacio na nagpatuloy hanggang noong dekada ‘70. Ganito ang naging panawagan ni Alfredo Saulo, ang panauhing tagapagsalita ng lungsod noong 1969:

...As a people, we seem to have been impressed so much by the importance of the ilustrados, past and present, that we have forgotten Bonifacio, who has become the rallying point of all aggrieved masses struggling for social justice, the true goal of the “Unfinished Revolution”... Shrine, shrine, shrine... but not a shrine for proletarian Bonifacio! If this does not prove our subconscious indifference toward Bonifacio, perhaps because of his lowly proletarian origin, I really don't know what to describe it. (National Historical Commission 1971, 112-4)

[...Bilang isang bayan, tila lubha tayong napapahanga sa halaga ng mga ilustrado, noon at ngayon, na nakalimutan na natin si Bonifacio, na ngayon ay naging simbolo ng lahat ng naaping masa na nakikibaka para sa katarungang panlipunan, ang tunay na adhikain ng “Di-natapos na Himagsikan”... Bantayog, bantayog, bantayog... subalit walang bantayog para sa maralitang Bonifacio! Kung hindi ito patunay ng ating di-sinasadyang kawalan ng pagpapahalaga kay Bonifacio, marahil dahil sa kaniyang mababang pinagmulan, hindi ko na alam kung paano ito ilalarawan.] (akin ang salin)

Hatol nina Constantino at Agoncillo

Bagama't marami ang hindi nagbigay-pansin sa mga pagpapagal ni Alkalde Villegas, ang totoo at malawakang pagpupugay kay Bonifacio sa kaniyang sentenaryo ay naganap sa mga sumunod na taon. Dahil sa Cold War, pinili ng mga konserbatibo at ng Simbahang Katoliko na itanghal si Rizal bilang kampeon ng Himagsikang 1896 habang isinulong naman ang Kristiyanismo bilang tanglaw na dadaig sa paglaganap ng komunismo sa Asya. Magbabago ito pagsapit ng dekada '60 at dekada '70 kung kailan nanaig naman ang mga radikal na nasyonalistang maka-Bonifacio (Ileto 2005). Ang damdaming ito ay tila isang daluyong na dumaloy, lumalim, at lumawak kung kaya kalaunan ay buong tapang na isinulong at itinanghal ng uring manggagawa at kabataan ang kaniyang pangalan, imahen, at alaala kung kailan lagapan ang paghahanap ng sagot sa samu't saring suliranin ng lipunan.

Taong 1968, opisyal na inilipat at marubdob na tinanggap ang monumentong “Bantayog sa Unang Sigaw” (tinatawag ding “El Grito de Revolucion” at “Monumento sa mga Bayani ng 1896”) sa loob ng kampus ng UP Diliman na matatagpuan sa harap ng Gusaling Vinzons. Bunga ito ng pagkakasantabi matapos mayari ang Balintawak Cloverleaf. Dati-rati, matatagpuan ito sa gawing kanan ng

tulay ng Epifanio de los Santos Avenue (EDSA) mula Monumento bago tumawid ng kalye Andres Bonifacio. Katabi lamang ito ng palengke ng Balintawak sa kabila ng nasabing kalye (Ambrosio 1995).

Pagkaraan ng isang taon, lantarang binigkas ni Renato Constantino (1919–1999), peryodista at historyador, ang isang talumpati sa mismong Araw ni Rizal na yumanig sa tradisyunal na historikal na pananaw sa dalawang bayani. Sa kaniyang lekturang pinamagatang “Veneration without Understanding,” nanawagan siyang napapanahon nang itanghal si Bonifacio bilang pambansang bayani. Ganito ang kaniyang radikal na paghahambing sa dalawa:

The contrast to the ilustrado approach was the Katipunan of Bonifacio. Bonifacio, not as Hispanized as the ilustrados, saw in people’s action the only road to liberation. The Katipunan, though of masonic and of European inspiration, was people’s movement based on confidence in the people’s capacity to act in its own behalf. The early rebellions, spontaneous and sporadic, could be termed movements, without consciousness. Rizal and the propagandists were the embodiment of a consciousness without a movement. It was Bonifacio and the Katipunan that embodied the unity of revolutionary consciousness and revolutionary practice. (Constantino 1970, 141)

Kaiba sa kaparaanang ilustrado ang Katipunan ni Bonifacio. Di Hispanisado tulad ng mga ilustrado, nakita ni Bonifacio na ang pagkilos ng taumbayan ang tanging daan tungo sa paglaya. Bagama’t binigyang inspirasyon ng kaisipang mason at Europeo, ang Katipunan ay kilusan ng taumbayan batay sa pagtitiwala sa kakayahang kumilos ang taumbayan para sa sarili nilang kapakanan. Maaaring tawaging mga kilusang walang kamulatan ang mga naunang rebelyong katutubo at kalat-kalat. Si Rizal at ang mga propagandista ay larawan ng kamulatang walang kilusan. Si Bonifacio at ang Katipunan ang sumasagisag sa pagkakaisa ng rebolusyonaryong kamulatan at rebolusyonaryong pagkilos. (Constantino 1987, 20; salin ni Erlinda Abad)

Sa sumunod na dekada, tuluyan nang inangkin ng iba’t ibang uring api at nasa laylayan ng lipunan si Bonifacio kasama na ang alaala ng Katipunan at Himagsikang 1896. Ganito ang paliwanag dito ni Agoncillo sa pagiging angkop ng bayani sa kanilang mga panawagan:

...Sa pagbalikwas ng masa upang mabago ang kinamulang balangkas at ayos ng lipunang walang inilalaang pitak sa kanila, si Bonifacio ay nagkakaroon ng kahalagahan at kaangkupan sapagka’t kinakatawan niya ang masang biktima ng kasakimang nagkukubli sa magagarang kasuutan upang masakop ang ano mang abot ng tanaw. *Kaya’t hindi kataka-takang si Bonifacio, at hindi ang sino mang repormista, ang bukung-bibig ng kabataang aktibista sapagka’t angkop ang kanyang mga pangaral at lalo ang kanyang buhay sa kasalukuyang panahon na may kalagayang malala pa kaysa panahong lumikha sa kanya at nilikha niya upang maging panuntunan ng kinabukasan.* (National Historical Commission 1971, 146; akin ang diin)

Konklusyon

Naipakita sa papel na ito ang mahabang pagpupunyagi ng mga samahang maka-Bonifacio, Katipunero man o hindi, na ipaglaban at igiit ang nararapat na parangal sa Supremo. Bagama't napaslang sa isang malatrahedyang kamatayan, hindi natinag ang kaniyang mga kapanalig at tagasunod na patuloy na makibaka mula sa maagang panahon ng kolonyalismong Amerikano hanggang sa sentenaryo ng kaniyang kapanganakan.

Sa paggamit ng politika ng gunita, tunay na malaki ang kinalaman ng mga mananakop, Amerikano man o Hapones, upang pansamantalang maisantabi sa laylayan ang paggunita at pagpaparangal kay Bonifacio. Batid nila na salungat sa kanilang mga adhikaing kolonyal ang imahen ng bayani lalo't konektado ito sa alaala ng Katipunan at Himagsikang 1896. Pinatindi pa ang mga ganitong pagkilos dahil kay Aguinaldo na noo'y buhay at aktibong nakikialam sa politika mula sa pagkakatuklas ng mga labi ng Supremo hanggang sa patimpalak pantalambuhay. Hindi rin dapat mawaglit ang papel na ginampanan ng Simbahang Katoliko na pinakaunang tumutol sa pagtatayo ng bantayog ng bayani at isa rin sa nagpasidhi sa tunggaliang Rizal-Bonifacio noong kasagsagan ng Cold War.

Sa kabilang banda, kapansin-pansin ang pag-usbong ng iba't ibang samahang pansibiko bilang tagapagtago at tagapagpaalala ng gunita ni Bonifacio sa taumbayan. Naririyang ang Legionarios del Trabajo at Hermanos de Bonifacio noong panahon ng kolonyalismong Amerikano, at ang Kapatirang Alagad ni Bonifacio, Inc. na mas nakilala pagkatapos ng giyera bilang mga samahang kumakatawan sa maraming sektor, nagpatayo ng mga monumento, at walang-kapagurang gumugunita ng mga espesyal na araw ng bayani. Gaya ng nabanggit na, ang mga ito na marahil ang panumbas ng mga maka-Bonifacio sa mga samahang nagtataguyod naman ng mga simulain ni Rizal gaya ng Knights of Rizal at Asociacion de los Veteranos de la Revolucion na tapat kay Aguinaldo.

Dapat ding mabanggit na malaking salik ang mga politiko at akademiko upang maitanghal sa antas pambansa ang samu't saring pagpupunyagi ng mga nabanggit na samahan. Sa hanay ng politika, nariyan sina Quezon, Santos, at Villegas. Sa hanay ng akademya, nariyan sina Kalaw, Agoncillo, at Constantino. Samakatuwid, pinatutunayan lamang ng pag-iral at pagpapatuloy ng tatlong samahang maka-Bonifacio na hindi nagmaliw ang interes at pagpapahalaga ng taumbayan hindi lamang sa kaniya kundi maging sa katuturan ng Katipunan at Himagsikang 1896 sa patuloy na pag-agos ng panahon.

Talahuli

- 1 Ito ay hango sa tulang pinamagatang “Andres Bonifacio” ni Miguel M. Cristobal noong 1949. Para sa kabuuang nilalaman ng tula, tingnan ang *Palatuntunan ng Araw ni Bonifacio* 1949 (1954, 14).
- 2 May bagong pag-aaral na nag-aangking sinadyang hinuwad ang maraming batis na naglalarawan sa mga huling buwan ni Bonifacio. Ayon sa malalimang analisis at paghatol ng may-akda, may direktang kinalaman si Aguinaldo sa sabwatan upang matanggal sa kapangyarihan ang Supremo. Tingnan ang Soledad B. Buehler, *Scripted by men, not by fate: Bonifacio in Cavite (An analytical narrative with commentary on selected sources)*, (Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press, 2017).
- 3 Bagama’t may sapat na datos pangkasaysayan sa taon ng pagkatatag ng tatlong samahan, tanging ang Legionarios del Trabajo lamang ang tiyak na umiiral hanggang ngayon, partikular sa Estados Unidos. Sa kasamaang-palad, walang mahanap na batis kung kailan nagwakas ang pag-iral ng Hermanos de Bonifacio at ng Kapatirang Alagad ni Bonifacio, Inc.
- 4 Para sa detalyadong pagtalakay kung paano binago ng mga Amerikano ang gunita ng mga Pilipino sa Digmaang Pilipino-Amerikano, tingnan ang Reynaldo C. Ileto, *Knowledge and pacification: On the U.S. conquest and the writing of Philippine history*, (Lungsod ng Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2017).
- 5 Sa kaso ng Lungsod ng Maynila, binigyang-pugay ng lupong pangmunisipyo si Bonifacio nang ipangalan sa kaniya ang kalyeng Malecon Drive noong 19 Disyembre 1913. Pinagtibay ito ni W.M.H. Robinson, noo’y Amerikanong inhinyero ng lungsod.
- 6 Para sa detalyadong nilalaman ng Batas Republika Blg. 646, tingnan ang www.officialgazette.gov.ph/1951/06/14/republic-act-no-646.
- 7 Tingnan ang artikulong “Bonifacio’s execution—Told by his executioner,” *Philippines Free Press*, (1 Disyembre 1928), 2–3, 26.
- 8 Sa isang artikulo, itinampok ang malapit na pagkakaibigan ni Aguinaldo at Gobernador Heneral Wood. Sa opinyon ng huli, ang una ang pinakadakilang buhay na Pilipino hindi lamang sa panahon ng digmaan kundi maging sa kapayapaan. Hinahangaan niya ito lalo’t tinanggihan nito ang alok na posisyon bilang Kalihim ng Interyor at nanatili itong isang huwarang pribadong mamamayan na handang makipagtulungan sa pamahalaang kolonyal na Amerikano. Tingnan ang “General Aguinaldo as seen by General Wood,” *Philippines Free Press*, (13 Pebrero 1928), 16.
- 9 Sa pamamagitan ng Batas Republika Blg. 1808, ang buwanang pensiyon ni Aguinaldo sa parehong halaga ay naibalik noong 1957. Kaniya itong napakinabangan hanggang sa kaniyang pagpanaw noong 1964.
- 10 Bagama’t sinasabing isinalin ni Mabini ang kaniyang akda sa wikang Ingles, nagdesisyon pa rin ang National Historical Commission na isalin ito ni Leon Ma. Guerrero sa Ingles noong 1969.
- 11 Sa inisyatiba ni Kalaw, ilan pa sa mga publikasyon ng Pambansang Aklatan ay ang *Minutes of the Katipunan* (1930) at Ang Katipunan at Paghihimagsik (1928) ni Santiago V. Alvarez. Tingnan ang *Minutes of the Katipunan*, (Maynila: National Historical Institute, 1996), vii–ix. Sa yugto ring ito nagsilitawan ang iba pang testimonya ukol sa Supremo gaya ng talambuhay ni Artemio Ricarte na pinamagatang *Himagsikan nang manga Filipino laban sa Kastila* (1927) at talambuhay ni Gregoria de Jesus na pinamagatang *Mga tala ng aking buhay at mga ulat ng Katipunan* (1932). Tingnan ang Ricarte (1963, xxii) at de Jesus (1932, 8–9).

- ¹² Simula 1924, lubhang namayagpag ang samahang Legionarios sa Estados Unidos (partikular sa Hawai'i at California) kung saan nagdagsaan ang mga migranteng manggagawang Pilipino bago at pagkatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Dahil sa pagdami ng mga kasapi at pagkakaroon na ng ari-arian doon, pormal nang humiwalay ang sangay ng LDT sa Amerika mula sa punong sangay na nasa Pilipinas noong 1965.
- ¹³ Tingnan ang artikulong "A tribute to the Great Plebeian", *Philippines Free Press*, (2 Disyembre 1933), 28.
- ¹⁴ May pagtatangka noong 1940 na magdaos ng isang patimpalak ukol sa talambuhay ni Bonifacio. Bunga ito ng pagpapakita ng malasakit ni Quezon para sa itinuturing na "Dakilang Manggagawa". Sa kasamaang-palad, hindi natuloy ang paggawad ng gantimpala dahil ang mga akdang kalahok ay hindi nakatugon sa mga panuntunan ng binuksang paligsahan.

Sanggunian

Primaryang batis

- Aguinaldo, Emilio. 2002. *Sentiments: Gen. Emilio Aguinaldo's response to the accusations of the Sublime Paralytic*. Isinalin ni Emmanuel Calairo. Dasmariñas, Cavite: Cavite Historical Society, Inc.
- Alvarez, Santiago. 1928. *Ang Katipunan at Paghihimagsik* [The Katipunan and the Revolution]. Maynila: S.n.
- Barrows, David. 1905. *A history of the Philippines*. New York: American Book Company.
- de Jesus, Gregoria. 1932. *Mga tala ng aking buhay at mga ulat ng Katipunan* [Notes of my life and reports of the Katipunan]. Maynila: Limbagang Fajardo.
- Dumandan, Lupo. 1918. "La tumba de Andres Bonifacio [The tomb of Andres Bonifacio]." *Philippines Free Press* (Manila), Enero 12.
- Fabella, Gabriel. 1960. *Rizal the historian and other historical essays*. Lungsod ng Quezon: Philippine Historical Association.
- . 1998. *The man from Romblon*. Lungsod ng San Fernando at Aringay, La Union: Northern Educational Development Center, Inc.
- Kalaw, Teodoro. 1965. *Aide-de-Camp to freedom*. Isinalin ni Maria Kalaw Katigbak. Maynila: Teodoro M. Kalaw Society Inc.
- Mabini, Apolinario. 1969. *The Philippine Revolution*. Isinalin ni Leon Ma. Guerrero. Maynila: National Historical Commission.
- N.a. 1941. *Araw ni Bonifacio: Pambansang parangal sa kaarawan ng dakilang "Ama ng Katipunan" kay Andres Bonifacio, Noviembre 30, 1863-1941* [Bonifacio Day: National tribute to the birthday of the great "Father of Katipunan" to Andres Bonifacio, November 30, 1863-1941]. Maynila: Municipal ng Maynila.
- N.a. 1933. "A tribute to the Great Plebeian". *Philippines Free Press* (Manila), Disyembre 2.
- N.a. 1963. *Bonifacio centennial souvenir 1863-1963*. Maynila: Manlapaz Publishing Co.
- N.a. 1954. *Bonifacio Day program*. Maynila: Kapatirang Alagad ni Bonifacio, Inc.
- N.a. 1928. "Bonifacio's execution-told by his executioner." *Philippines Free Press* (Manila), Disyembre 1.
- N.a. 1928. "General Aguinaldo as seen by General Wood." *Philippines Free Press* (Manila): Pebrero 13.

- N.a. 1975. *Legionarios del Trabajo Blue Book*, ika-3 ed. Stockton, California: Legionarios del Trabajo in America, Inc.
- N.a. 1996. *Minutes of the Katipunan*. Maynila: National Historical Institute.
- N.a. 1954. *Palatuntunan ng araw ni Bonifacio 1949* [Program of Bonifacio Day 1949]. Maynila: Kapatirang Alagad ni Bonifacio, Inc.
- N.a. 1933. *Programa de la Inauguracion del Monumento a Andres Bonifacio (Programa)* [Program of the Inauguration of Andres Bonifacio Monument]. Manila: Bureau of Printing.
- Quezon, Manuel. 1946. *The good fight*. New York: D. Appleton-Century Company, Inc.
- Ricarte, Artemio. 1927. *Himagsikan nang manga Pilipino laban sa Kastila* [Filipino Revolution against the Spaniards]. Yokohama: s.n.
- . 1963. *Memoirs of General Artemio Ricarte*. Maynila: National Heroes Commission.
- Roosevelt, Nicholas. 1926. *The Philippines: A Treasure and a Problem*. New York: J. H. Sears.

Sekundaryang batis

- Ambrosio, Dante. 1995. *Lakbay-larawan: Monumento at pananda ng Rebolusyong 1896* [Photo-Tour: Monuments and markers of 1896 Revolution]. Lungsod ng Quezon: CSSP Professorial Lecture, UP Diliman.
- Aspillera, Paraluman. 1972. *Talambuhay ni Lope K. Santos* [Biography of Lope K. Santos]. Lungsod ng Quezon: Capitol Publishing House, Inc.
- Bankoff, Greg. 2001. "Selective memory and collective forgetting: Historiography and the Philippine Centennial of 1998." *Bijdragen tot de Tall-, Land- en Volkenkunde* 157, no. 3: 539–60. Inakses mula sa: <https://www.jstor.org/stable/27865764>.
- Boncan, Celestina. 2009. "Jose Rizal and the Philippine Historical Association: An enduring partnership: 1955–2007." *Historical bulletin* 43, nos. 1-4: 182–90. Manila: Philippine Historical Association.
- Buehler, Soledad. 2017. *Scripted by men, not by fate: Bonifacio in Cavite (An analytical narrative with commentary on selected sources)*. Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press.
- Constantino, Renato. 1987. *Bulag na pagdakila* [Veneration without understanding]. Isinalin ni Erlinda Abad. Lungsod ng Quezon: Linangan ng Kamalayang Makabansa.
- . 1970. *Dissent and counter-consciousness*. Maynila: Erehwon.
- Constantino, Renato, at Letizia Constantino. 1997. *Ang bagong lumipas – I* [The Philippines: A Past Revisited]. Isinalin nina Lamberto Antonio at Ariel Dim. Borlongan, Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press at Foundation for Nationalist Studies.
- Hayden, Joseph. 1947. *The Philippines: A Study in National Development*. New York: The MacMillan Company.
- Hila, Antonio. 2001. *The historicism of Teodoro Agoncillo*. Maynila: UST Publishing House.
- Ileto, Reynaldo. 2002. "The Philippine-American War: Friendship and forgetting." *Nasa The Philippine-American War and the aftermath of an imperial dream, 1899–1999*, pinatnugutan nina Angel Velasco Shaw at Luis Francia, 3–21. New York: New York University.
- . 2005. "Philippine wars and the politics of memory." *Positions: East Asia cultures critique* 13, no. 1: 215–35. Inakses mula sa: <https://muse.jhu.edu/article/185290>.

- . 2017. *Knowledge and pacification: On the U.S. conquest and the writing of Philippine history*. Lungsod ng Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Lico, Gerard, 2008. *Arkitekturang Filipino: A history of architecture and urbanism in the Philippines*. Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press.
- Magno, Alexander. 1998. "Heroes and clowns." *Kasaysayan: The history of the Filipino people: A nation reborn*, tomo 9: 47–9. Hong Kong: Asia Publishing Company Limited.
- National Historical Commission. 1971. *Lectures on great Filipinos and others, 1967–1970*. Maynila: National Historical Commission.
- Navarro, Atoy, at Adonis Elumbre. 2014. "Nonay: Limot na bayani ng Himagsikan [Nonay: Forgotten heroine of the Revolution]." *Saliksik E-Journal* 3, no. 2: 238–58. Inakses mula sa: <https://ejournals.ph/article.php?id=5493>.
- Ocampo, Ambeth. 2001. *Bones of contention: The Bonifacio lectures*. Pasig: Anvil Publishing Inc.
- Rivera, Crisanto, Domingo Landicho, at Domingo Valenciano. 1969. *Rizal: Ang bayani at ang guro* [Rizal: The Hero and the Teacher]. Mandaluyong: Rey-Carl Publishing House.
- Santos, Jose. 1935. *Si Andres Bonifacio at ang Himagsikan* [Andres Bonifacio and the Revolution], ika-2 ed. S.I.: May-akda.
- . 1948. *Si Andres Bonifacio at ang Katipunan* [Andres Bonifacio and the Katipunan]. S.I.: May-akda.

TALA TUNGKOL SA MAY AKDA

Si Kristoffer R. Esquejo ay Kawaksing Propesor sa Departamento ng Kasaysayan, Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Tubong Romblon, siya ay isang aktibong kasapi ng pamunuang lupon ng ADHIKA ng Pilipinas, Inc. Kabilang sa kanyang mga interes sa pananaliksik ay ang kasaysayang pampook, Kalakalang Galyon, at Protestantismo sa Kanlurang Bisayas. Maaaring makipag-ugnayan sa kanya sa pamamagitan ng email address: kresquejo@up.edu.ph.

ABOUT THE AUTHOR

Kristoffer R. Esquejo is Associate Professor at the Department of History, University of the Philippines Diliman. A native of Romblon, he is an active board member of ADHIKA ng Pilipinas Inc. His research interests include local history, Galleon Trade, and Protestantism in Western Visayas. He may be reached at kresquejo@up.edu.ph.